

Tanulmány

Bebesi György

Marx és a marxizmus

Bevezetés, szemléleti kérdések

Kevés olyan ideológia, gondolkör van az emberiség történetében, amely olyan mennyiségű és hevedőségű viták középpontjában állott volna, mint a 19. század derekán Karl Marx (1818–1883) zsidó származású német filozófus által kidolgozott és róla elnevezett rendszer. A marxizmus a történelem egy meghatározott periódusában, a 19. század közepén és második felében az I. Internacionálé révén a munkásosztály hivatalos ideológiájának számított, annak idején minden valamirevaló baloldali gondolkodó marxistának vallotta magát, még az eltérő nézeteket is csak ehhez viszonyítva lehetett meghatározni. Marx elődei voltak az utópikusoknak nevezett, naiv álmokat felvázoló gondolkodók, a század vége felé a nézeteit kritika alá vevő, revizionistának elkeresztelt gondolati rendszerek pedig éppen Marxtól cáfolva próbáltak meg új, a kor viszonyaihoz jobban alkalmazkodó teóriát kidolgozni a világszerte egyre nagyobb tömegű nagyüzemi munkásság számára.

A rendszerváltás óta egészen napjainkig szinte szitokszónak számít a rendszer említése, antimarxista szerzők tucatjai kivont karddal próbálnak kigyomlálni könyvekből, tankönyvekből, szakmai terminológiákból szinte mindent, ami akár csak halvány vonalaiban is emlékeztet az egykoron zseniálisnak tartott teoretikai szisztémára. Mindezt annak figyelmen kívül hagyásával teszik, hogy a marxizmus számos korábban elismert gondolati rendszert integrált magába, amelyek önállóságát, érvényességét (a hegeli dialektikát, vagy éppen az angol közgazdasági elméleteket) a mai napig nem cáfolta és nem cáfolja senki.

A marxizmusba Friedrich Engels (1820–1895) gyakran elfeledett, a szociológiai diskurzusban azonban napjainkban is számon tartott munkásságát is bele kell értenünk, amely mai szemmel meglepően sok mindenben mond ellent Marxnak, vagy ad a szokásostól eltérő, egészen más dimenziót az általa leírtaknak. (Éppen ezért Engels számos munkája a Szovjetunióban indexen volt, mert az abban foglaltak élesen ellentmondta a „létező szocializmus” sztálini gyakorlatának.) Karl Marx rendszere feltehetőleg csak egy lenne a 19. század számos, egykoron divatos ideológiai szisztémái közül, ha nem jön a 20. század, s vele Lenin és Sztálin, akik nemcsak elméletben, de a gyakorlatban is megvalósították a „létező szocializmust”, amely eljutott az államszocializmus sztálini diktatúrájáig, és deklaráltan a marxizmust tartotta szellemi forrásának. Jórészt ennek köszönhető, hogy az egyetlen hatalmi centrumú állampárti rendszerben a marxizmus ideológiája lejárátódott, és említése a terror, a represszió, a Gulag képzetével fonódott össze. Pedig Joszif Visszarionovics Dzsugasvili grúz származású szovjet diktátornak nem sok fogalma volt az egyébként valóban bonyolult rendszerről, és mivel maga sem értette, a tömeg ideológiai befogadóképességének megfelelően leegyszerűsítette azt. Ebből született a „Kratkij kursz”, a „Rövid Tanfolyam”, amely az érthetőség, az egyszerűség és a tömegek számára történő követhetőség érdekében tömondatokban fogalmazott, primitív tételszerű állításokká redukálta az egykoron több ezer oldalban és számos kötetben kidolgozott, rendkívül összetett szellemi-ideológiai rendszert. S mivel a szovjet érában Sztálin szava maga volt a szentírás, az emberek marxizmus címén az általa összeállított rövid tanfolyam anyagával ismerkedtek meg, s a második világháború után a csatlósállamok (a „népi demokratikus országok”) oktatási rendszerében is erre az alapra építették az ideológiai oktatást.

Mindezek miatt amikor marxizmusról beszélünk, általában ahányan vagyunk, annyiféle dolgot értünk alatta. Vannak, akiknek a létező szocializmus jut róla eszébe, van, aki egy ma már avított 19. századi filozófiára asszociál, van aki történelemszemléletet próbál formálni belőle, van aki közgazdasági gondolatokat társít hozzá, de nagyon kevesen vannak, akik ezeket a műveket részleteiben és teljességében valóban ismerik, s valóban tárgyilagos tudományos analízisnek vetik alá, éppen úgy, mint bármely más régi filozófiát, amelynek vannak időtálló gondolatai, de amelyeket a szüntelen tagadásban és vitákban, a társadalom és a világ változásában meghaladott az idő. Éppen ez okozza tanításának nehézségét is, hogy korrekt tárgyilagossággal elhelyezzük az emberiség gondolkodástörténetében, és lehántsuk róla a későbbi korokban rátapadt minősítéseket, címkéket.

Valójában még a kutatók között is alacsony a száma azoknak, akik Marx németül, nagyon nehézkes korabeli nyelvezeten, szinte olvashatatlan kézirással írt kéziratait, illetve azok publikált és/vagy lefordított kiadásait végigolvasták volna. Mégis, felvázolható néhány oldalban egy olyan szellemi ív, amely főbb vonásaiban megmutatja, hogy a 19. század viszonyaiból kiinduló

„munkásmegváltást” hirdető teoretikusok milyen új, az utópikus szocializmust meghaladó, akkoriban tudományosnak tartott rendszert dolgoztak ki a természet, a társadalom, a történelem értelmezésére, a társadalmi fejlődés mibenlétének megragadására, és főként az új társadalmi réteg, a nagyüzemi munkásság helyzetére, történelmi küldetésére, jövőben betöltendő szerepére vonatkozóan.

Jelen dolgozatban nem térünk ki azokra az adatokra, ismeretekre, melyek bármely lexikonban fellelhetők, így Marx és Engels életútját, műveit és azok fogadtatását csak érintőlegesen tárgyaljuk. Inkább munkásságuk szellemi lényegére koncentrálnunk, értékelésük, oktatásuk mai problémáit vázoljuk fel. S bár a dolgozat tartalmaz kritikai észrevételeket, nem a marxizmus bírálata, hanem szellemi lényegének rövid bemutatása a vállalt feladata.

A kor

Marx elsősorban saját kor viszonyaiból indult ki, a 19. század első felének korai kapitalizmusából, amely az ipari forradalom hirtelen létrejött vagy felduzzadt lakosságú nagyvárosaiban embertelen körülményeket szült. Ez volt az az időszak, amelyre egyetlen állam történetírása, nemzeti emlékezete sem büszke. A faluról hirtelen városba került emberek tömegeinek napi 14-16 óras munkaideje, tömegszállásai, alacsony bére és elképesztő nyomora, kiszolgáltatottsága, a női és a gyermekmunka gátlástalan alkalmazása még a férfiakénál is jóval nyomottabb bérekért, a szociális védőháló teljes hiánya már a kortársakat is állásfoglalásra készítette. Már Marx előtt is egyre másra születtek az elméletek, amelyek igyekeztek rámutatni és javaslatokkal korrigálni a kapitalizmus elviselhetetlen embertelenségét. Egy példát kiragadva a borzalmak tömegéből: ma már nehezen hihető, hogy a skót bányavidéken a munkaidő napi 16 óra volt, a nők kézi kosarakban hordták ki a szenet a bányákból (a férfiak a fejtést végezték), s szülés után két nappal már le kellett menniük dolgozni, gyakorlatilag a bánya tulajdonosának rabszolgái voltak. A vállalkozó polgárság felemelkedése viharos időszak volt, s törvényi keretek hiányában kizárólag a tulajdonosok önmérséklete jelentette az egyetlen korlátot. Az embertelen viszonyok miatt például Angliában több helyütt spontán lázadások, éhség- és gépromboló-mozgalmak törtek ki, mert még a legrosszabb munka is jobb volt, mint a munkanélküliség, amely éhhalálhoz is vezethetett. Természetesen az ipari forradalom teremtette meg a modern, új világot, hatalmas mértékű technológiai haladást és ipari kapacitásnövekedést hozott, s alapjaiban alakította át az élet szinte valamennyi területét. Ám Marxot, Engelst és a kor más baloldali gondolkodóit a nagyüzemi munkásság tragikusan kilátástalan helyzete érdekelte, elsősorban erre kerestek megoldást.

Az elődök, az utópista szocialisták

A kortársak a problémák okát részben a gépekben, részben a tulajdonviszonyokban, részben az elosztás aránytalanságaiban látták, s már az 1790-es évektől születtek szellemi teljesítmények a rendszer gondjainak megoldására. Ezeket a gondolatokat Mórus Tamás munkájának címe alapján utópikusnak, megvalósíthatatlannak nevezték, bár nagyon életszerű rendszerkritikákat (is) tartalmaztak. A francia Francois-Noel Babeuf (1770–1797), az Egyenlők Társaságának vezetője fogalmazta meg elsőként a *fogyasztási kommunizmus* gondolatát a Direktórium idején. Véleménye szerint a megtermelt javakat, s különösen a termelés alapjául szolgáló földet egyenlően kellene elosztani a termelésben résztvevők között. Nézeteit a tulajdonviszonyok sérthetlenségéért küzdő polgárság kormánya lázításnak tekintette és Babeuföt halálra ítélte. Az 1800-as évek első felében is születtek újabb és újabb megoldási javaslatok a társadalom és főként a munkásság aktuális problémáinak megoldására. A francia származású Claude Henry de Saint-Simon (1760–1825) *Iparosok kiskatéja* című könyvében a társadalmat termelő munkát végzőkre (megfogalmazásában: iparosokra) és henyélőkre, „papírból élőkre” (bankárookra, brókerekre, örökölt vagyonból élőkre stb.) osztotta, és a Platón által leírt ideális állam képét megidézve az elképzelt társadalom vezetését tudósokra bízta volna. Az iparosokhoz sorolta volna a mezőgazdasági termelőmunkát végzőket is, azaz mindenkit, aki valódi értéket, terméket állít elő, így a gyárak tulajdonosait és munkásait egyaránt, s az általuk megtermelt javakból elsősorban ők részesedtek volna. (A társadalom hasznos és élősködő kategóriákra osztása révén sokan a német nemzetiszocialista ideológia, míg a munkásság és a tulajdonosok egy kategóriába sorolása miatt az olasz fasiszta korporációs rendszer egyik előfutárának tekintik.) A szintén francia Charles Fourier (1772–1837) falanszter-elmélete Madách Imre *Az ember tragédiája* című művéből mindenki számára jól ismert. Alapelve, hogy mindenki olyan helyen dolgozzon, ahol a társadalomnak a tudására szüksége van, a képességeinek megfelelő képzést kapjon, a rá bízott munkát végezze el, és olyan mértékben részesüljön a javakból, amilyen mértékben hozzájárult megtermelésükhöz, ami egy gépies, kasztszerűen működő kommuna képét vetíti elénk. Az angol Robert Owen (1771–1858) Amerikában kommunisztikus telepeket hozott létre, részben farmokat, részben zárt gyártelepeket, amelyeknek tagjai közösen dolgoztak, s közösen osztották el a megtermelt javakat. Az elszigetelt, a tőkés környezetben hamar megfulladó közösségi agrárvállalkozásra hamar ráment minden vagyona, gondolatai és módszerei elsősorban az izraeli kibucok működésében köszönnek vissza. Rajtuk kívül még számos gondolkodó fogalmazott meg kispolgári (például Proudhon) vagy anarchista (például

Bakunyn) gondolatokat a rendszer megreformálásáról vagy erőszakos megdöntéséről, ezek ismertetésére azonban itt nincs terünk.

Az alapító atya és szellemi alkotótársa

Marx ifjúkorában történelmi, filozófiai és jogi tanulmányokat folytatott, majd a *Rheinische Zeitung* radikális polgári lap főszerkesztője volt, ekkoriban ifjúhegeliánusnak számított. Miután a lapot 1843-ban betiltották, Marx Párizsba költözött, ott ismerkedett meg Engelsszel, akivel 1844-től együtt dolgoztak. Új barátja anyagi támogatása tette lehetővé, hogy a tudományos alkotómunkára koncentráljon. 1848-ban állították össze korszakhatárt jelentő munkájukat, a *Kommunista kiáltványt*. Miután az 1848-as forradalom alatti szerepvállalásáért mind Német- mind Franciaországból kitiltották, Londonban telepedett le és ott alkotott. Fontos szerepet játszott a Nemzetközi Munkásszövetség, az I. Internacionálé létrehozásában, illetve megalakulása után irányításában. A szervezet bukását követően szinte kizárólag csak elméleti munkával foglalkozott. Jelentősebb munkái: *Gazdaságfilozófiai kéziratok* (1844); *A filozófia nyomorúsága* (1847); *Kommunista kiáltvány* (1848); *A politikai gazdaságtan bírálatához* (1859); *A tőke* I. kötet (1867), II. kötet (1885), III. kötet (1894) (utóbbi kettő halála után, hagyatékából); *Polgárháború Franciaországban* (1872); *Széljegyzetek a Német Munkáspárt programjához* (1875).

Engelst textilgyáros apja tanulmányai abbahagyására és kereskedelmi pályára kényszerítette, Brémában volt kereskedelmi alkalmazott, majd 1842-től apja gyárában dolgozott Manchesterben. Még Németországban ismerkedett meg a „szabadokkal”, az ifjúhegeliánusokkal, Angliában pedig a chartizmussal. 1844-től lett Marx munkatársa, együtt állították össze a *Kommunista kiáltványt*. Az 1848-as forradalom után Londonban települt le, folyóiratokban publikált és Marx tevékenységét támogatta szellemi és anyagi értelemben is. Részt vett az I. Internacionálé megszervezésében és irányításában, emellett maga is jelentős szellemi alkotótevékenységet folytatott. Marx halála után ő rendezte sajtó alá kiadatlan munkáit, vagy fejezte be a közösen elkezdetteket. Megérte a II. Internacionálé megalapítását. Ismertebb munkái: *A Munkásosztály helyzete Angliában* (1845); *A szent család* (1845); *A német ideológia* (1846); *Anti-Dühring* (1877–1878); *A család, a magántulajdon és az állam eredete* (1884); *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége* (1886).

A marxi rendszer, a filozófia

Marx nemcsak saját koratársadalmi viszonyait, hanem a filozófiatörténetet, a történettudományt, a közgazdaságtudományt is tanulmányozta, ezek alapján alkotta meg saját komplexnek szánt rendszerét. Merített Hegel dialektikájából, Ludwig Feuerbach materializmusából, Adam Smith és David Ricardo klasszikus közgazdaságtani gondolataiból. Szisztémáját, amely egyúttal tudományos vizsgálódási módszer is, *dialektikus és történelmi materializmus*nak nevezte el. Előbbi a természetre vonatkozó átfogó tudás együttes elnevezése, utóbbi pedig a társadalomra vonatkozó ismereteké. *Dialektika* alatt azt a filozófiai vizsgálati módszert értette, amely komplexitásban és bizonyos, az ókor óta ismert törvényszerűségek alapján elemzi a természetet és a társadalmat egyaránt. Ezek, a rendszerébe elsősorban a hegeli dialektikából átemelt elvek – a folyamatos mozgás-változás törvénye, az ellentétek egysége és harca, valamint a mennyiségi-minőségi változások tézise – határozzák meg nézete szerint a természet változásait és a társadalom fejlődését egyaránt. (A dialektika részletes „marxi” értelmezését Engels fejtette ki *Anti-Dühring* című munkájában.) Ezekre az elvekre egyszerű és világos természeti és társadalmi példákat lehet felhozni, amelyek bizonyítják érvényességüket. Például egy nap két ellentétes karakterű napszakkból, egy nappalból és egy éjszakából áll, egy sötét és egy világos időszakból, egy álomban és egy aktívan töltött periódusból. E kettő szüntelen változása adja a fejlődés folyamatát, a napszakok változását, és ezek együttesen alkotnak egy egészet. Marx felfogása szerint egy állam, illetve egy társadalom ugyanígy ellentétes érdekű osztályokból áll, amelyek között antagonisztikus (kibékíthetetlen) érdekellentét feszül, és küzdelmük, a társadalmi formációk változásai adják a *fejlődést* – amely a marxi gondolkodás egyik legalapvetőbb kategóriája –, és vezetnek újabb és újabb, az előzőnél mindig magasabb szintű társadalmi formációk létrejöttéhez, amelyek azonban mindig újratermelik az ellentéteket is.

Rendszerének másik meghatározó eleme a *materializmus*, a francia felvilágosodással megszülető számos új szellemi irányzat egyik legmarkánsabbika. Az ősi nagy kérdésben, amely már az ókori görög filozófusokat is iskolákra osztotta, hogy valamiféle anyagtalan, magasabb rendű, *ab ovo* adott szellemi erő (Isten, Jahve, Világszellem, Univerzális Kollektív Tudat stb.) hozta-e létre az anyagi világot, avagy az anyagi világ létezik öröktől fogva, és az anyag öntörvényű fejlődése szülte a matéria „öntudatra ébredését”, azaz a szellemi létezését – nos, ebben Marx egyértelműen az anyagelvű világkép mellett tette le a voksot. Nézete szerint az anyagi világ hozza létre a szellemi, és a spirituális világot az emberek saját képükre formálják. Több helyütt idézi Feuerbach mondását, miszerint ha a kockáknak

isteneik lennének, azok kocka formájúak volnának. Marx nem volt ellensége a vallásnak, de ellensége volt az egyháznak, ebben a francia felvilágosodás voltaire-i hagyományait követte. A vallást szükségesnek gondolta, hiszen a földi lét szenvedéseibe az emberek többsége csak abban a tudatban tud beletörődni, hogy létezik valamiféle transzcendens folytatása az életnek, azaz a túlvilági létezés. A vallás másik forrásának ebből kifolyólag azt a tényt tartja, hogy az emberek többsége nem képes szembenézni a halállal, saját elmúlása gondolatával, ezért mindenképpen szükséges számukra valamiféle szellemi fogódzó biztosítása, amely öröklétet ígér nekik. Ezen felfogásából következik sokat idézett mondása, amely a vallást a „népek ópiumának” minősíti, egyfajta szellemi narkotikumnak tekinti. (Marx nem vonta kétségbe a hit erejét, ám úgy vélte, annak nem valamiféle transzcendens létezés irányában kellene megnyilvánulnia, hanem valamely bizonyítottan létező, materiális dolog felé: hit önmagunkban, hit az erőnkben, alkotóképességünkben, tehetségünkben stb.) Ugyanakkor úgy látta, hogy az egyház konkrét és közvetlen anyagi hasznot húz az emberek haláltól való félelméből, és saját szervezete, papjai számára ebből kirívó jólétet biztosít már itt a földön, s ez kiáltó ellentétben állt a deklarált elvek és az ezekből következő elvárt gyakorlat között. Mindezekből levont következtetése szerint az egyház mint intézmény felesleges, vagyona szétosztandó a szegények között. Marx ezen nézetével a reformáció kezdetekben még radikális, Lutheri hagyományait követte.

A marxi gazdaságelmélet

Korábban, a szocializmusban önálló stúdiumként, *politikai gazdaságtan* címmel oktatták a marxi gazdaságelméletet, sőt felosztották a kapitalizmus és a szocializmus politikai gazdaságtanára, két féléves tantárgyat kreálva belőle. Ez éppolyan túlzás volt, mint a már említett sztálini „Kratkij kursz”, de tény, hogy Marx teoretikai rendszerének középpontjában a gazdaság állt, társadalom és államelméletének gerincét is ez alkotta.

Felfogása szerint egy társadalomban a javak birtoklása, valamint az a mód a legfontosabb, ahogyan az ember az adott gazdasági javakat előállítja. Minden más ebből vezethető le. Marx az államot és a társadalmat *gazdasági alapra* és *szellemi felépítményre* osztotta fel, utóbbi szorosan a gazdasági alaptól függ. Az alapot a *termelőerők* és a *termelési viszonyok* alkotják, ezek együttes rendszere a termelés, a *termelési mód*. A marxi koncepcióban a legfontosabb termelőerő maga az ember, amely a termelés során saját képességeit, fizikai erejét, szellemi tapasztalatait és tudását hasznosítja. Az emberen kívül a termelőerőkhöz tartozik még a *munka tárgya* és a *munka eszköze*. A munka eszköze a termelőeszközök

összességét jelenti, a munka tárgya pedig azokat az alapanyagokat, amelyekből a javak, a termékek készülnek. Ez a modell, vagyis a termelés folyamata Marx szerint a történelem során nem változik, csak az egyes korokban mások a termelőerők és mások a termelőeszközök. A modell másik alapelemét a *termelési viszonyok alkotják*, amelyek a termelési hierarchiát, az abban elfoglalt pozíciót és a termelési eszközhöz való viszonyt mutatják meg. Alapvetően valaki egy termelési folyamatban betölthet *irányító* és *végző*, vagyis szervező és termelő pozíciót, a tulajdonviszonyok szempontjából pedig lehet a *termelőeszközök tulajdonosa, vagy használója, bérlője*. Marx kissé sematikus, bonyolult rendszereket sommásan összegző koncepciója szerint az irányítókból és a tulajdonosokból alakul ki az *uralkodó osztály*, a termelési folyamatot ténylegesen végzőkből pedig a társadalom alávetett rétegei, megfogalmazásában a *kizsákmányolt osztály*. A rabszolgákat olyan termelőerőnek tekinti, akiknek nincs tulajdonuk és személyi szabadságuk (azaz „beszélő szerszámok”), míg az elnyomottaknak nincs közük a termelőeszközökhöz, de valamelyes személyi szabadságuk megmarad. (Mivel előbbi tartja jellemzőnek, Marx – elmélyült történelmi ismeretek hiányában – az ókori civilizációkat egységesen rabszolgatartó társadalmaknak nevezi.) A tulajdon marxi értelemben kétféle lehet, *személyi és magántulajdon*. Előbbi a közvetlen személyes szükségletek kielégítését célozza (például ruházat), utóbbi alatt a mások kizsákmányolásához, gazdasági függésbe hozásához alkalmas tulajdont (például egy gyárat vagy egy földbirtokot) ért. Ez a sematikus modell Marx szerint alkalmazható a későbbi korokban, a termelés jóval magasabb szintje mellett is, azaz Marx bármely korszak bármely rendszerének működési mechanizmusát a fenti modell alapján elemzi és értékeli. A kortársak többek között attól tekintették munkásságát tudományosnak, hogy olyan, első pillantásra működő törvényszerűségeket határozott meg, amelyekkel bármely kor bármely rendszere analizálható.

A koncepció szerint a gazdasági alapra épül a szellemi jellegű felépítmény, amely jelenti a gondolkodást, az ideológiát, a termelési ismereteket, az iskolarendszert, a politikát, stb. de jelenti magát az államszervezetet is. Marx szerint direkt összefüggés van az egyes korok termelési rendszere és az arra épülő politikai viszonyok, tehát az államszervezet és a szellemi élet között, ez a gyakran visszaköszönő gondolat a *társadalom és az állam gazdasági determináltságának marxi elmélete*.

A *marxizmus történelemszemlélete* ebből az alapösszefüggésből vezethető le. A termelőeszközöket birtokló tulajdonosok létrehozzák saját erőszakszervezetüket, az államot, annak hivatali apparátusával együtt, saját érdekeikben álló törvényeket alkotnak, és gazdasági értelemben kizsákmányolják az alávetett osztályokat. Ezt a modellt csak be kell helyettesíteni az egyes történelmi formációkra: az ókorban rabszolgatartók és alávetettek, rabszolgák; a középkorban földbirtokláson alapuló földesúri kizsákmányolás alávetett parasztsággal; a

kapitalizmus korában ugyanezt a viszonyrendszert jelenítik meg a tőkés és a proletárok. Marx a kizsákmányoló és a kizsákmányolt osztály ellentétét *antagonisztikus*nak gondolja, úgy látja, hogy közöttük osztályalapú ellentét és állandó küzdelem – *osztályharc* – van, ezért koncepciója szerint hiába váltják egymást a dialektika elvének megfelelően a különböző társadalmi formációk az ősközöségtől a kapitalizmusig, a gazdasági kizsákmányoláson alapuló kibékíthetetlen érdek-ellentét fennmarad. (Kivétel ebben természetesen az ősközöségi társadalom, ahol még csak személyes és csoporttulajdon létezett, és a társadalmi munkamegosztást, a zsákmányolt javakból való részesedést más elvek – az életkor és a biológiai nemek – határozták meg). A kapitalizmus esetében Marx részletesen is kifejti a kizsákmányolás korabeli formáját, az angol *értéktöbblet elmélet* alapján, mely szerint a tőkés profitjának elsődleges forrása, hogy a munkása által létrehozott piaci értéket nem fizeti ki számára munkabér fejében, csak éhbért juttat neki, és a nyereséget a maga számára fölözi le. Marx szerint a *profit* az előállított érték és a kifizetett munkabér különbsége. (Számunkra természetesen nyilvánvaló és természetes, hogy a kockázatos piaci folyamat nyereségét a vállalkozó nem juttatja vissza teljes egészében a munkavállalóknak, ám kétségtelen tény, hogy a korai kapitalizmus béraránytalanságai égbekiáltóak voltak.)

Marx szerint mivel az antagonizmus a társadalom szembenálló osztályai között folyamatosan újratermelődik, azt csak úgy lehet megszüntetni, ha a szembenállás forrását, a termelőeszközök magántulajdonlását megszüntetik, és egy olyan új, közösségi, *kommunistikus* társadalom születik, ahol a termelőeszközök az egész közösség birtokában vannak, és azokat az adott közösség nem egyes tagjainak vagy bizonyos csoportjainak kizsákmányolására, hanem az egész közösség jólétének növelésére használja fel. Marx szerint a kapitalizmussal véget ér a történelem, és azt majd olyan kizsákmányolás-mentes társadalmak váltják fel, amelyek Engels megfogalmazásában „több teret engednek a képességeknek és a szükségleteknek odakinn, és az ösztönöknek idebenn.” Az elképzelt kommunista, egyfajta földi paradicsomot jelentő közösségek létrehozását Marx olyan országokban képzelte el, ahol a termelőerők nagyon magas szinten állnak, és a kizsákmányolás megszüntetése után ezek a termelőerők képesek továbbfejlődni, és a társadalom tagjainak a jólétét biztosítani. Marx olvasatában Anglia lehet az az ország, amelyben a leírt változások először bekövetkezhetnek, hiszen az ipari forradalom élenjáró országa lévén a 19. században Anglia volt a korabeli Európa legfejlettebb állama. A kommunizmus idealizált képe szerint az abban élő emberek képességeik szerint vesznek részt a javak előállításában, és a megtermelt javakból – mivel azok a termelés és a technológia magas szintje miatt szinte korlátlanul állnak rendelkezésre – szükségleteiknek megfelelően részesednek. Ebből következik, hogy a pénz mint általános egyenérték fölöslegessé válik a társadalomban, ahol – Bakunyin gondolatával összecsengően – csak a belső erkölcsi

parancs lesz az egyetlen korlát. A már első ránézésre is utópikus elméletnek voltak vadhajtásai is. Engels például kapitalista csökevénynek gondolta a családot, s mivel a 19. században bizonyos társadalmi körökben valóban nagyon sok volt az érdekházasság, úgy gondolta, hogy a család csak a nő prostitúciójának egy prolongált formája, ezért az ösközösséghez hasonló promiszkuitáson alapuló csoportokat képzelte el (nőközösség gondolata).

A marxi forradalomelmélet, az idealizált társadalom megvalósításának útja

Marx jelenlegi nyugat-európai megítélése sommásan és természetesen leegyszerűsítve a következő minősítésekkel írható le: kitűnő közgazdász és elemző, csapnivaló teoretikus, utópista filozófus. Kétségtelen, hogy – elsősorban a nagyon sokat emlegetett *A tőke* című munkájában – kora kapitalizmusának részletes és számos elemében találó, pontos analízist nyújtja. Elemzését azonban áthatja a fentiekben felvázolt alapgondolat, amely szerint a tőke és a munka ellentéte kibékíthetetlen, s mivel a tőkés ezen önszántukból egészen biztosan nem hajlandók változtatni, a változásokat erőszakkal kell kikényszeríteni. Marx olvasatában a társadalom egyes osztályai között, mint említettük, osztályharc van, és ez az antagonisztikus osztályellentét egy ponton fegyveres konfliktussá, népfelkeléssé, Marx szóhasználatával *forradalom*má válik. (Orosz polgári szerzők – például Sz. J. Vitte – amikor arra gondoltak, hogy a társadalom, illetve annak meghatározott csoportjai fellázadnak a hatalom ellen, következetesen *polgárháború*ról beszéltek és írtak.) Ennek a megvalósításában az a probléma, fejt ki, hogy a munkásság nem kellően öntudatos, szellemileg nem eléggé felkészült, ezért feltétlenül szüksége van az értelmiség támogatására. Ezért egy olyan forradalmi pártot, élcsapatot kell létrehozni, amely képes a nagy munkásfelkelést levezényelni és sikeresen irányítani. (Bakunyin hasonlóan az orosz parasztság esetében is világosan látta, hogy az nincs felkészülve a neki szánt történelmi szerepre, ám ő népközéjárással, felvilágosítással kívánta a parasztságot „rádöbenteni történelmi küldetésére”.) A forradalmi hatalomátvétel után Marx a Párizsi Kommün tanulságai alapján olyan következtetésre jutott, hogy a polgári intézményeket meg kell semmisíteni, a hatalomra került proletariátusnak saját intézményrendszert kell kiépítenie, és ezeknek kell mind államilag, mind közigazgatásilag, mind mindenfajta értelemben a megdöntött rendszer apparátusa helyébe lépniük. Mivel a polgári erők nyilvánvalóan ellenállnak, és a kommunizmus a hatalomátvétel pillanatában amúgy sem valósítható meg azonnal – hiszen a társadalom és a gondolkodás átforgalmazására nemzedéknyi idő szükséges –, kell egy átmeneti időszak, amikor már a munkásosztály, ahogy

Marx nevezi, a *proletariátus* kezében van a hatalom, a *termelőeszközök államosítása* már megtörtént. Ez alatt kell az emberek szemléletét, tulajdonhoz való viszonyát átformálni. Ez az időszak lenne a *szocializmus*, amely már közösségi, köztulajdonra épülő társadalom, de még nem kommunizmus. A szocializmusnak kell mintegy 20-30 év alatt megteremteni a kommunizmus bevezetésének feltételeit. Marx egyik legtöbbször bírált tézise, hogy a hatalom megtartása érdekében diktatúrát kell bevezetni, ez a *proletárdiktatúra*, mely a hatalomra került munkásság számára biztosítja a megszerzett hatalom megtartását, és a lehetőséget a társadalom átformálásához. Ez utóbbi nézetéért vált a marxizmus radikális ideológiává, a nyugat-európai szellemi radikalizmus egyik alappillérvé, mert gyökerestül és erőszakkal akarja felforgatni a fennálló rendszert, és minden ízében meg kívánja változtatni azt. Ezt a nézetrendszert Marx főbb elemeiben már igen korán, 1848 elején, az Igazak Szövetsége elnevezésű munkásszervezet felkérésére a marxizmus másik leghíresebb alapmunkájában, a *Kommunista kiáltványban* kidolgozta.

Marx revíziója és eltorzítása

A bevezetőben említettük, hogy Marx és Engels gondolati rendszere olyan népszerű volt a 19. század derekán és a század második felében, hogy új baloldali és munkásmozgalmi ideológiákat is csak erről a szellemi alapról, őt meghaladva, bírálva – ahogy a kortársak fogalmaztak, „*revízió alá véve*” – lehetett alkotni. A leghíresebb és legnagyobb hatású „*revizionista*” Edward Bernstein (1850–1932) volt, aki érzékelte, hogy a kapitalizmus fejlődésével alapvetően változtak és változnak meg azok a viszonyok, amelyek alapján Marx a nézetrendszerét kidolgozta, és nincs már szükség arra a radikalizmusra, amellyel a társadalom erőszakos átalakítását a rendszer atyja megvalósítandónak gondolta. Bernstein látta, hogy a javak termelésének bővülésével a tőkések saját jól felfogott érdekükben a profit egy részét átengedik a munkásoknak, így nőnek a munkabérek, javulnak a munkakörülmények, ezen kívül a modern gépek elterjedésével megnőtt a szakmunka becsülete és értéke is, kialakult egy munkáselit, amely már kispolgári életnívót tudott biztosítani magának. Másrészt, az óriási hagyományokkal rendelkező angol parlament fokozatosan, választójogi törvények útján bevonta a munkásságot a politikai hatalom gyakorlásába, integrálta őket a politikai rendszerbe. A szociáldemokrata vezető világosan látta, hogy a parlamenti váltógazdaság, a polgári demokrácia jó kereteket nyújt a munkásság érdekeinek egyre teljesebb körű biztosításához, sőt képviselőihez is, amennyiben kereteit kitágítják, ezt azonban éppen a rendszerben lévő lehetőségeket kihasználva, békés úton, fegyveres felkelés, forradalom nélkül is el lehet

érni, így szükségtelen a diktatúra, s minden más, amit Marx a hatalom átvétele utáni időkre prognosztizált. A kitűzendő céllal, a közösségi, jóléti társadalom létrehozásával Bernstein maga is egyetértett, azonban úgy gondolta, hogy a gazdaság fejlődésével és a választójog kiterjesztésével a kapitalizmus békésen bele fog nőni a szocializmusba. Nézetei váltak a modern szociáldemokrata mozgalom alapfilozófiájává, a marxi radikalizmus alternatívájává.

A marxizmus eltorzítása és hivatalos állami ideológiává tétele Vlagyimir Iljics Uljanov (1870–1924) orosz forradalmár, mozgalmi nevén Lenin, és követője, Joszif Visszarionovics Dzsugasvili, azaz Sztálin (1879–1953) bolsevik vezetők nevéhez kötődik. Lenin és elvbarátai elviselhetetlennek és elfogadhatatlannak látták a cári Oroszország viszonyait, s nemcsak a nagyüzemi munkásság vonatkozásában. Gondolatrendszerükben ötvözték a marxizmus szövegekörnyezetéből és összefüggéseiből kiszakított legradikálisabb nézeteket az orosz anarchista forradalmi hagyománnyal, és kidolgozták a cárizmus megdöntésének és a hatalomátvétel után felépítendő rendszernek a teóriáját. Marx rendszerét éppen a leglényegesebb pontokon változtatták meg: míg a német filozófus hangsúlyozta, hogy jóléti közösségi társadalmat csak fejlett kapitalista viszonyokból kiindulva lehetne létrehozni, ezt a fundamentális gondolatot Leninék a *leggyengébb láncszem* eltépésének teóriájával helyettesítették, amely szerint forradalomra ott van lehetőség, ahol leginkább felgyülemlett a társadalmi feszültség, s leginkább várható a társadalmi robbanás. Sőt, Lev Davidovics Trockij (1879–1940) 1905-ben kifejtett álláspontja szerint az orosz bolsevik pártnak mindent meg is kell tennie, hogy egy bármely okból kialakult forradalmi helyzetben a feszültséget tovább élezze, hogy a krízist proletárforradalomba vihessék át. Ez lett a *permanens forradalom* elmélete. Mint ismert, 1917-ben az orosz bolsevik párt megszerezte a hatalmat, a későbbiek során végrehajtotta az államosításokat, majd az 1920-as évek végén az erőszakos kolhozosítást is. Egy elmaradott, fejletlen, szegény országban azonban a jólét helyett csak a nyomor közösségét tudták megvalósítani, s a kommunizmust erőből, átmenet helyett minél hamarabb, a polgári maradványok felszámolása helyett saját tagjaikkal és a társadalommal szemben folytatott diktatúrával, terrorral kívánták bevezetni. Mégis, a 20. században az általuk létrehozott *létező szocializmus* lett az, ami alatt a közgondolkodás a gyakorlatban megvalósult marxizmust érti.

Marx és a marxizmus néhány napjainkban használt magyarországi középiskolai tankönyvben

Ma Magyarországon a középiskolai történelemtanításban kifejezetten gyakran használt tankönyv Száray Miklósé (Történelem III. a középiskolák 11. évfolyama számára). A több

kiadást megért és sok módszertani és szakmai vitát kiváltó kötet a jelenlegi oktatáspolitikai koncepciónak megfelelően a forrásalapú történelemtanítás elvei mentén készült. Aktuális témánkkal a „Kísérletek és elméletek a társadalmi ellentétek feloldására” című, 10. fejezetben találkozhatunk (69–74.) A szerző igen jó logikai felépítésben először a társadalom átalakulását tekinti át tömören, helyesen kiemelve, hogy az új körülményekhez való alkalmazkodás egy-két nemzedéknyi időre, főként az ipari nagyvárosban borzalmas életkörülményeket teremtett. A következő kolumnában a helyzet angliai kezelésével foglalkozik, helyesen és arányosan említve a spontán mozgalmakat, majd a választójog követelése érdekében kibontakozó chartizmust. Ezen bekezdés végén már kitér arra is, hogy Anglia, a világ akkoriban legerősebb gazdasága, képes volt a helyzeten versenyképességét megőrizve változtatni, és fokozatosan bevezette a munkásvédelmi törvényeket, illetve kiterjesztette a választójogot. A következő szakasz az utópista szocialistákkal foglalkozik, néhány általános vonást kiemelve a számos elméleti rendszerből (ezeket jól súlypontoszza), úgy mint: részvét, szolidaritás a munkásokkal, idealizált társadalomkép megalkotása stb., majd elgondolásaik életképtelenségével zárja a bekezdést. Ezután tér rá – így immáron jó előkészítés és felvezetés után – a marxizmus tárgyalására. Bevezetőjében egyenlőségjelet tesz a kommunizmus és a marxizmus között, ezt mindenképpen árnyalni, pontosítani kellene, hiszen a kommunizmus (a történelem során szintén utópikusnak bizonyuló) elmélete mellett a marxizmus számos más összetevőt is tartalmaz, nem szűkíthető le egy idealizált rendszer létrehozására irányuló ideológiára. A szerző a marxista tanok közül a kizsákmányolásmentes társadalom, a burzsoá–proletár szembenállás, az osztályharcelmélet, a proletárdiktatúra és a magántulajdon megszüntetése hívószavakat súlypontoszza és emeli ki, ezeket tartja a legfontosabbnak, a tanulók számára a rendszer lényegének megértését leginkább elősegítendőnek. A rövid záró szakaszban kitér az életkörülmények javulására, azokra a változásokra, amelyek már önmagukban jelentős részben érvénytelenné tették a marxi elgondolásokat.

Az elméleti bevezetőt követi a mai történelemtanítási koncepció lényegét kitevő forrás, és – tegyük hozzá, bőséges és jól válogatott – képanyag. A társadalom átalakulását szemléltető ábrán mutatja be, korabeli képpel igyekszik a gyermekmunkát érzékeltetni, és festményt közöl a kor egyik legnagyobb chartista felvonulásáról 1834-ből. A források közül olvashatunk a gépromboló mozgalomról a Lordok házának 1812-es jelentése alapján, illetve képviselői felszólalást az 1832-es választójogi törvény vitájához. A chartisták hat pontjának közzététele nagyon okos választás, úgyszintén az idézetek a gyári törvényekből. Az utópista szocialistáknál Owen, Fourier és Saint-Simon műveiből tanulmányozhatnak a diákok részleteket. Megállapítható, hogy a választott részletek jellemzőek, koherensek az elméleti bevezető anyagával, a hozzájuk adott feladatok pedig adekvátak, megválaszolhatók

a forrás és az elméleti bevezető segítségével, segítik az önálló következtetések levonását, a kompetenciafejlesztést.

Magánál a marxizmusnál először Az Igazak Szövetségéhez intézett, Engelsszel közösen írt levélből olvashatunk egy részletet, majd hosszas idézet következik a *Kommunista kiáltvány*ból, a marxizmus leghíresebb-hírhedtebb dokumentumából. A marxi és a hegeli történelemfelfogás táblázatos összevetése az oldal alján (73.) leegyszerűsítő és érdekes szellemi játék, kellően kreatív tanulóknál célravezető lehet. Kitűnő a „Nézőpontok” „rovatban” (74. oldal tetején) közölt keretes összegzés, amely részisméltés jelleggel rendszerezi és összegzi az eddig feldolgozottakat, miközben releváns új megállapításokat is tesz. Az oldalon találunk még forrásrészletet *A szent családból*, *A kommunizmus alapelveiből*, és egy korabeli határozott kritikát a kommunizmusról, Eötvös József tollából, valamint egy fotót Marxról és a *Kommunista kiáltvány* eredeti kiadásáról. Összességében azt mondhatjuk, hogy a tankönyv ezt a rendkívül nehezen megfogható és feldolgozható, elméleti jellegű témát a lehető legközelebb hozza a diákokhoz, és lehetővé teszi annak színvonalas szakmai feldolgozását. A tananyag mentes a címkézéstől és a politikai indulattól (ami például az Oroszországgal foglalkozó fejezetekről nem mondható el), tárgyyszerű, tényekkel alátámasztott és szakmailag logikus mind az anyag felépítése, mind pedig a hozzá bőségesen válogatott forrásanyag.

Kiegészítő javaslatot fentiekén kívül annyiban tehetünk, hogy érdemes lenne rövid utalást tenni a marxizmus komplexitásra való törekvéséről (dialektikus és történelmi materializmus), legalább egy mondatot anyagelví filozófiájáról, illetve külön tanári magyarázat szükségeltetne értékelésének mai problémáiról. Az egyébként bőséges és kitűnő koncepcióval válogatott forrásanyagot talán egy helyen lenne érdemes kiegészíteni, Marx leghíresebb és legidőtállóbb művéből, *A tőkéből* nem szerepel semmi a kompilációban. Talán egy rövid jellemző részt, például az ipari tőke keletkezésének elméleti levezetéséből egy részletet érdemes lenne ide illeszteni, és ezáltal Marx közgazdász-gondolkodó és kapitalizmuselemző arcélét is sikerülne kihangsúlyozni.

Végül kizárólag a szakmai érdekesség kedvéért áttanulmányoztunk egy másik, széles körben használt középiskolai tankönyvet, az eredetileg a közgazdasági alternatív gimnáziumok, illetve a hatosztályos iskolák számára íródott Herber–Martos–Moss–Tisza-féle *Történelem 5. 1789–1914-ig* című kötet témánkra vonatkozó részeit. (62–86.) Ebben a még klasszikus, nem forrásalapú, hanem szerzői témakifejtésre épülő könyvben egészen más szerkezeti felépítésű és súlypontozású rendszerben szerepel témánk anyaga, s jelen írás szerzője, mint maga is tankönyvíró, csak elismeréssel adózhat kollégái nagyszerű teljesítményének. A terjedelmében is jóval nagyobb anyagrész az ipari forradalom folyamatából bontja ki a jelenséget, közel 10 oldalban alaposan és igényesen végigelemezve a folyamatot. Majd

egészen zseniális módon a kettős forradalom, a francia társadalmi és az angol ipari, gazdasági hatásból vezeti le a kor szellemi irányzatait, a konzervativizmust, a liberalizmust és a nacionalizmust, sőt – ebben az esetben talán egyedüliként vitatható módon – itt helyezi el a romantikát is, hasonló terjedelemben és feldolgozásmódban. Ezután fejt ki a klasszikus közgazdaságtan elméletét, és ezt követően helyezi el a szocializmusról szóló részfejezetet, beleágazva a marxizmust az utópista szocialista gondolkodók igen átgondolt és pontos elemzése után. Itt mindent megtalálunk, amit a másik könyvből hiányoltunk: a rendszer forrásait, a filozófiai rendszer jellegét, a közgazdasági elméleteket (profit-értéktöbblet) és természetesen a forradalomelméletet is, valamint a megvalósítani kívánt kommunizmus modellt. A különbségek nyilván a hat kötetben történő megjelenésből és az ebből következő nagyobb terjedelemből, a klasszikus (esszé jellegű) tankönyvi formából is fakadnak, azonban az anyag szerkesztése, súlypontosítása, tárgyalása és feldolgozásmódja a kötetet a szakma által elismerten a rendszerváltás utáni magyar tankönyvírás csúcsteljesítményei közé emelik. A kollégáknak azt javasoljuk, hogy bár a forrásalapú történelemtanításnak a Száray-féle tankönyv felel meg, háttéroidalomnak, tanári segédkönyvnek mindenképpen érdemes a „négyyszerős” kötetet is használniuk, amely nagyban elősegíti a Száray könyvben leírtak értelmezését, rendszerezését és kiegészítését.



Ajánlott irodalom

MEHRING, Franz: Karl Marx. Életrajz. Kossuth, Budapest, 1982

KLIEM, Manfred (szerk.): Marx élete dokumentumokban. Kossuth, Budapest, 1978

ENGELS, Friedrich: A munkásosztály helyzete Angliában. Magyar Helikon, Budapest, 1980

GAZDAG László: Marx, marxizmus, szocializmus. Scolar Kiadó, Budapest, 2016

GYURGYÁK János (Szerk.): Mi a politika? Bevezetés a politika világába. Osiris, Budapest, 1996

BAYER József: A politikai gondolkodás története Osiris, Budapest, 1998